

Kungl. Vitterhets
Historie och
Antikvitets
Akademiens

Årsbok

2003

Stockholm 2003

Svante Lindqvist:

Harry Martinson och "Föreningen Atom-Noak u.p.a."

Eskatologiska föreställningar bland svenska ingenjörer under efterkrigstiden

Det finns tillfällen då man hade velat vara med, sittande tyst och lyssnande som en väggskäcka i ett undanskymt hörn av läktaren. Ett sådant är Galilei inför sina domare i Rom 1633. Ett annat är Karl XII:s samtal med den unge Emanuel Swedenborg i Lund 1716. Ett tredje är Boswells första möte med Dr Johnson i London 1763. Men låt oss sänka ambitionsnivån! Låt oss sänka den rejält! Låt oss be ge oss till Brunkebergstorg kvällen den 12 mars 1948.

Här, i Svenska Teknologföreningens hus höll "Föreningen Atom-Noak u.p.a." sitt åttonde sammanträde. Föreningen, vilken bestod av fem unga ASEA-ingenjörer, hade till denna sammankomst inbjudit Harry Martinson och även två anarkister, herrar Fingal Fallgren och Holger Carlsson. Föreningens syfte var att planera för en evakuering från jorden med hjälp av rymdraketer; en jord som föreningens medlemmar ansåg stod inför en snar förintelse i ett globalt atomvapenkrig. Ämnena för kvällens diskussion med Martinson och de två anarkisterna var:

- 1) Vad skall vi rädda med oss vid avfärd?
- 2) Hur skall vi organisera det nya samhället?

Mötet finns omnämnt i litteraturen. Första gången (om än mindre känt) av Fingal Fallgren i Bonnierförlagets personaltidning 1953. Andra gången (och mer betydande) av Ingvar Holm i hans stora Martinsonstudie 1960, *Harry Martinson: Myter, målningar, motiv* (och efter honom citerat av Gunnar Tideström och andra). Av Bertil Stålhane, en av föreningens medlemmar, hade Ingvar Holm fått ett brev med en del uppgifter om sällskapet verksamhet. I sin bok 1960 påpekade Holm den betydelse kontakten med Föreningen Atom-Noak kan ha haft för Harry Martinson vid tillkomsten av *Aniara*, och han skrev att "Episoden med Atom-Noak utgör en konsekvent fortsättning av [Martinsons] tidigare jakt efter insikt inom matematik och fysik". Ingvar Holm, som kände Martinson personligen, har sagt att han är "övertygad om att Noaks ark-tanken hade sin betydelse för *Aniarskapandet*". Övertygade om sin egen betydelse var också Föreningen Atom-Noaks medlemmar, och på sin ålders höst berättade de om sin kontakt med Martinson, men då i publikationer utan större spridning – men mer därom längre fram, om deras försök att räddas ur historiens glömska.

Är då detta föredrag något mer än en enda lång fotnot till Holm 1960? Flera litteraturvetare har skildrat Martinsons långa väg till *Aniara*: från sockenbarnet som

läste Camille Flammarion till den augustinatt 1953 då han fick in Andromedagalaxen i sin stjärnkikare, från vanmakten vid fronten i Salla till Sovjets första vätebombsprov i augusti 1953. Min ambition som teknikhistoriker är endast att teckna Martinsons kontakt med Föreningen Atom-Noak ur ett annat perspektiv och att belysa föreställningsvärlden hos dess medlemmar.

Vad är den allmänna relevansen av en studie av tankelivet hos ett antal svenska ingenjörer under efterkrigstiden? I tvåbetygskursen i idé- och lärdoms historia i Uppsala ingick på 1970-talet som sista moment en muntlig tentamen för Sten Lindroth. Mina kamrater och jag, uppfyllda som vi var av den då nyligen utgivna och omskrivna *Montaillou* av Emmanuel Le Roy Ladurie, gick till Lindroth och frågade om vi fick byta ut en av de mindre upphetsande idéhistoriska klassikerna på läslistan mot *Montaillou*. Lindroth fnös: "Tankelivet hos herdar i Pyrenéerna! Skall det vara idéhistoria?" Decennierna efteråt har visat att svaret var "ja". En mångfald historiska studier av tankelivet hos skilda grupper – ja, till och med enskilda individer, som t.ex. Carlo Ginzburgs studie av den kätterske 1500-tals mjölnaren Menoccios funderingar om skapelsen i *Osten och maskarna* – har visat på komplexiteten och mångfalden i de tankeströmmar som löper genom grupper och samhällen vilka eftervärlden bara alltför lätt betraktar som homogena. En studie av tankelivet hos ett antal ingenjörer i Västerås och Ludvika under efterkrigstiden kan kanske ha sin relevans, liksom en av herdarna i en pyreneisk by under 1300-talet? Kanske kan en studie av dessa "svenska herdar" tjäna till att visa på komplexiteten och mångfalden i tankelivet hos en grupp som vi tenderar att betrakta som uniform och skäligen trivial?

Först några ord om föreningens fem medlemmar. Gösta Rydbeck, Föreningen Atom-Noaks ordförande, var civilingenjör från fackskolan för elektroteknik på Tekniska Högskolan och kom att avancera till platschef för ASEA Ludvika. En ögonblicksbild av den miljö i vilken Föreningen Atom-Noak uppstod: Under sin tid som chef för ASEA-verken i Ludvika brukade Gösta Rydbeck samla sina fyra underlydande överingenjörer med fruar till ett enklare samkväm under söndags-eftermiddagarna i sitt hem "Villa ASEA". Överingenjörerna och deras fruar drack te och läste högt de roller i Macbeth som Rydbeck hade tilldelat dem. Alla var väl inte så roade, men Rydbeck menade att det var viktigt att man också gjorde annat tillsammans.

Gunnar Dahlby, sekreterare i föreningen, var också civilingenjör i elektroteknik från KTH och anställd vid ASEA. Han var chef för reläsektorn och blev med tiden en av de legendariska överingenjörerna inom ASEA. Vid sidan av sitt arbete bedrev han ett aktivt skriftställarskap, främst i *Vestmanlands Läns Tidning*. Ja, det gick ofta inte en vecka utan att någon artikel av Dahlby inflöt. Han skrev om det mesta, men framförallt om teologi och kyrkan. I ingressen till en längre artikelserie 1950, "Sveriges kyrka och nutidens religionsproblem", karakteriserades Dahlby som "en av den svenska kyrkans kritiska vänner". 1966 publicerade han en diktsamling, *Guds namn*, på Diakonistyrelsens förlag.

Den mest kände av medlemmarna i Atom-Noak var Uno Lamm; han är en av de få svenska 1900-talsingenjörer som har begåvats med ett porträtt i statens porträttsamling på Gripsholm. Han var också civilingenjör från elektroteknik på KTH och disputerade 1943 för teknologie doktorsgrad – då ännu något relativt sällsynt. Han anställdes vid ASEA 1928 och där kom han att utveckla det system för högspänd likströmsöverföring inom vilket Sverige blev världsledande. Den s.k. Gotlandsöverföringen 1954, då Gotland anslöts till fastlandets elektriska stamlinjenät, var hans första större framgång efter ett kvartssekels utvecklingsarbete. I slutet av sin karriär flyttade han till Kalifornien 1965 för att som ASEA:s representant övervaka det väldiga Pacific Intertie-projektet, vilket syftade till att med hjälp av högspänd likström föra elkraft från Columbia River i Oregon till de tätbefolkade områdena i Los Angeles. Uno Lamm var "en utpräglad kapitalist och extremt konservativ, och motverkade socialism i alla dess yttringar och former".

Den kanske mest mångsidigt begåvade medlemmen i Atom-Noak var Bertil Stålhane. Han arbetade med elektrotekniska problem vid det av fadern grundade Elektrovärmeinstitutet (EVI) – vilket var något så osvenskt som ett privat, ekonomiskt vinstgivande forskningsinstitut. Han efterträdde sin far som innehavare av EVI, och grundade 1954 inom dess hägn Institutet för halvledarforskning (Hafo).

Bertil Stålhane kunde med samma varma hand skriva om glödgning av patronhylsämnen i elektrisk ugn eller om användning av fältspat som uppslutningsmedel för råfosfat, som om politiska och religiösa frågor. Han var vid sidan av sin ingenjörsgärning en flitig debattör och författare, särskilt aktiv som politisk skriftställare under kriget. Med stor intensitet deltog han i upplysningsarbetet mot den svenska kompromissandan och undfallenheten inför den tyska politiken. Under krigsåren publicerade Stålhane inte mindre än fem böcker, alla på Natur och Kultur. I sin bok *Tala svenska: Språkets betydelse i kampen för vår kultur* gisslade han den tyska språkliga nyordningen och visade hur de tyska nazisterna och deras svenska efterföljare i sin propaganda använde sig av gamla ord och satser i en helt ny betydelse.

Boken utkom i två upplagor 1941, och fick ett genmäle samma år i den tysk-vänliga boken *Ni bryter på engelska, hr Stålhane!* Stålhane tillhörde också den ursprungliga kärntrupp som Amelie Posse samlade 1940 i Tisdagsklubben. Säkerhetspolisen hade en akt om Bertil Stålhane, och spaningsprotokollen berättar om hur små paket bytte ägare med misstänkta norrmän. (I Elektrovärmeinstitutets källare tillverkade Bertil Stålhane om kvällarna radioapparater till den norska motståndsrörelsen.) I Stålhanes bibliotek fanns många böcker med vänskapsfulla dedikationer från kumpanerna under krigsåren, bl.a. Lydia Wahlström, Hugo Valentin, Anders Örne, Vilhelm Moberg, Eyvind Johnson och Harry Martinson.

Den femte medlemmen i Atom-Noak var Sven Pyk, också civilingenjör och anställd vid ASEA. Han var den förste i Atom-Noak som avled, redan 1955.

Den 6 augusti 1945 fällde USA den första atombomben över Hiroshima. Reaktionen i Sverige var blandade: en del såg atombomben som ett stort framsteg,

medan andra såg den som ett fruktansvärt hot mot mänsklighetens existens. Till den senare gruppen hörde de fem ASEA-ingenjörer, alla i 40-årsåldern, som träffades fem veckor efter Hiroshima i Rydbecks sommarbostad utanför Ludvika. Anledningen till mötet, berättade Rydbeck, var ett samtal nyligen med Uno Lamm:

Lamm hade ställt frågan, varför livet [i det övriga universum] ej utvecklats långt utöver det nuvarande mänskliga planet. Varför mottaga vi inte budskap ur världsrymden från högre väsen? Och Lamm hade själv givit svaret: Atombomben. När livet på de olika himlakropparna når en viss intelligenshöjd, upptäcks atomsplittringens hemlighet och livet utplånar sig självt, en ny stjärna flamar upp.

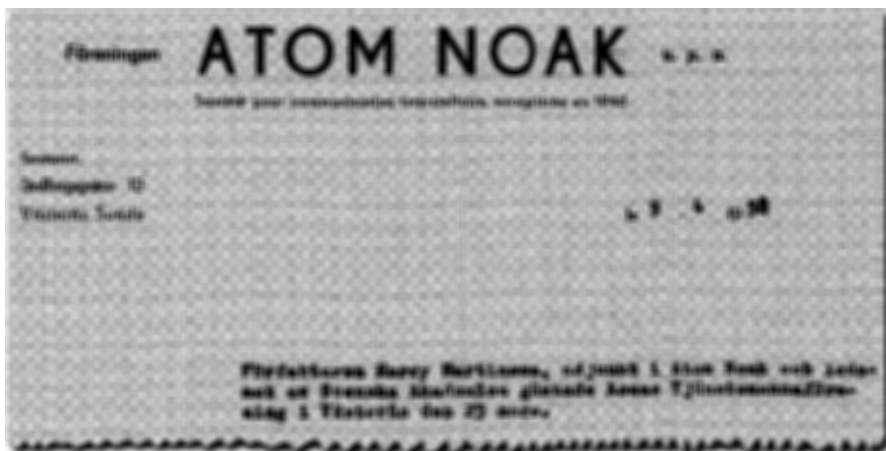
Eftersom nu människan på jorden synes ha kommit i omedelbar närhet av denna punkt i utvecklingen, ville Rydbeck föreslå en modern upplaga av Noaks ark, en ark, som skulle gå till andra planeter för att komma bort från katastrofen, och fortsätta livets utvecklingslinje i andra omgivningar [...] Detta var anledningen till att Rydbeck hade sammankallat de närvarande till Lövudden. Vi borde bilda bolag för intertellisk trafik.

Efter en lång diskussion klubbade ordföranden beslutet om bildandet av AB Atom-Noak, varpå mötet ajournerades "för studium av den ovanligt vackra stjärnhimlen". Eftersom ungefär en ny uppflammande stjärna, en s.k. supernova, uppträder per år så skulle det innebära att vi varje år ser ännu en kultur i universum förintä sig själv. Denna uppfattning måste ha förlänat ett pessimistiskt drag åt den ovanligt vackra stjärnhimlen, denna höstkväll på landet utanför Ludvika. Många av de stjärnor de såg skulle alltså vara bevis för kulturer vilka likt jorden hösten 1945 hade nått så långt i sin utveckling att de upptäckt atomsplittringens hemlighet; nattfjärilar som flugit för nära lampan. Men redan från början fanns här också en studentikos, spexartad ton, till exempel:

Talaren höll med om, att mänskligheten inte vore värd att rädda, men det kan vara kul att resa ut. (Livligt bifall.)

Vid en sammankomst ett år senare enades man om att den bästa formen inte var ett aktiebolag utan en förening. De skickade in en ansökan till Överståthållareämbetet om registrering av "Föreningen Atom-Noak u.p.a.". Såväl *Stockholms-Tidningen* som *Dagens Nyheter* noterade den nya föreningen och dess märkliga ändamål "att främja medlemmarnas ekonomiska intressen genom att frambringa konstruktioner [av] fordon för rymdtrafik". DN nämnde att Bertil Stålhane, "känd som arg veder-sakare av samlingsregeringen under kriget", var bland styrelseledamöterna:

Vid ett samtal med *Dagens Nyheter* omtalade hr Stålhane att [...] vi tror oss inte alls stå inför ett omedelbart förverkligande av det program som kan intolkas i namnet Atom-Noak.

Under sina första år diskuterade de hur man bäst skulle kunna konstruera en rymdraket. Upptäckten av atomkraften gjorde det uppenbart för dem att man här, förr eller senare, skulle finna en drivkälla för en färd till andra planeter och rentav till andra solsystem. En patentansökan skickades in till Patentverket, och 1947 delgavs Föreningen Atom-Noak u.p.a. ett granskningsresultat angående patentansökan 10786/1946:

Raketer och reaktionsdrivna projektiler äro förut allmänt kända. Det torde under sådana förhållanden icke kunna anses som annat än en yrkesmässig lämplighetsåtgärd av icke patentbar art att där utbyta ett drivmedium mot ett annat sådant.

Föreningen hävdade dock att detta var nytt därför "att den energi, som bibringas den utslungade massan [...] åstadkommes genom omvandling i kärnreaktioner av en icke oväsentlig del av det medförda drivmedelförrådets massa till energi enligt transformationslagen $E = m \cdot c^2$ ". Ämbetsverket vill dock inte ge med sig utan vidhöll sin mening att det inte förelåg någon patenterbar uppfinning. Föreningen gick vidare till ämbetsverkets besvärsavdelning, vilket var början på en flerårig brevväxling.

För att få argument i diskussionen med Patentverket inbjöd man Oskar Klein, professor i teoretisk fysik vid Stockholms högskola, till en sammankomst 1951. Han höll ett föredrag för föreningens fem medlemmar om materiens omvandling i strålning, och stärkta av detta återkom de till Patentverket och anhöll att patentet måste beviljas eftersom "Vid konfidentiella konferenser med atomfysikexperter har vi fått ytterligare belägg för å ena sidan nyheten i uppfinningen och å andra sidan dess fysikaliska giltighet". Efter många turer utsattes tid för en muntlig

förhandling, och när denna till sist ägde rum 1954 konstaterade Patentverket att "Då vid ärendets företagande sökanden icke infann sig inställdes förhandlingen". Uno Lamm skrev och bad om ursäkt för vad som måste ha tett sig som nonchalans från deras sida. Han tillade: "Vad själva saken beträffar få vi givetvis finna oss i följderna av vår försummelse, vilket avbräck detta nu än kan få för rymdtrafiken som sådan."

Något avbräck för den framtida rymdtrafiken torde dock inte föreningens försumlighet ha haft, men episoden visar att man inte längre brydde sig om patentansökan. Allvarligt menat hade ju detta aldrig varit, men varför hade de ägnat det så mycken möda under så många år? Skälet var nog att för dessa ingenjörer, vilka till vardags ständigt sysslade med tekniskt komplicerade patentfrågor där stora ekonomiska värden stod på spel, var det en bisarr form av avkoppling att med låtsat allvar gå igenom alla dessa turer – och dessutom med något så uppseendeväckande modernt vid denna tid som en rymdraket driven med atomkraft. Att driva detta patentärende med allvarlig uppsyn genom alla instanser var deras motsvarighet till en folklig, medeltida karneval där överhetens riter parodieras. Ja, redan vid ett möte 1946 poängterades det att "Största tillfredställelsen skulle utan tvivel beredas oss, om vi finge igenom ett fullt sakligt patent utan speckkaraktär". Föreningen Atom-Noaks karneval ägde inte rum under några intensiva dagar av uppsluppet festande i sällskap med druckna medeltida bönder, utan under många små stunder på fritiden under åren 1946–1954 vid skrivmaskin och karbonpapper; vi har alla våra nöjen.

I februari 1948 beslöt de att inbjuda Harry Martinson till nästa sammankomst. Det var Bertil Stålhane som förmedlade kontakten med Martinson vilken han kände sedan början av kriget. Martinson inbjöds som adjungerad ledamot till sammankomsten den 12 mars 1948. Den skulle inledas med middag på Svenska Teknologföreningen, Brunkebergstorg 20, 4 tr., kl. 18.30. Stålhane berättade för Martinson:

Ordföranden ger förmodligen en överblick över det fysikaliska och tekniska läget i anslutning till vissa beräkningar (jämte patentansökan). Jag refererar kanske några press- och litteraturställen angående rymdtrafik. Därefter har vi tänkt att återigen ta upp grundtemat *Människan på en ny planet*, avseende frågan, vad vi vill rädda med och avstå från av de nuvarande mänskliga tillgångarna – och oarterna.

Det vore förträffligt, om vi kunde få Dig som inledare i detta ämne. Att diskussionen blir livlig kan jag försäkra Dig.

Med tanke på ett eventuellt mässfall, och för att i så fall säkerställa en debatt i vilket ämne som helst, hade Stålhane också inbjudit "ett par pålitliga, uppriktiga och självständiga vänner med syndikalistisk anknytning". Det var Holger Carlsson, som 1942 utgivit boken *Nazismen i Sverige: Ett varningsord*, och Fingal Fall-

gren, tidskriftsredaktör vid Bonniers. "Dessa män av enkelt ursprung har", försäkrade Stålhane, "en erfarenhet och filosofi av stort värde".

Till mötet hade också Åke Vrethem inbjudits. Han var en 35-årig elektrotekniker, också från KTH (som tagit sig namn efter födelseorten Vreta Kloster). Trots sin blygsamma ålder var Vrethem redan sedan ett par år chef för Vattenfallsstyrelsens elektrobyggnadsbyrå – ingen liten uppgift. Han hade just rekryterats till ASEA där han året därpå utnämndes till VD för hela ASEA.

Det var alltså en märklig sammansättning på mötet i Svenska Teknologförningens matsal på Brunkebergstorg: de fem ASEA-ingenjörerna, den unge nyutnämnde ASEA-direktören Åke Vrethem, författaren Harry Martinson samt de två anarkisterna Holger Carlsson och Fingal Fallgren. Vi kan, tack vare bevarade handlingar, delta i mötet, sittande tysta som en väggskäpta i ett undanskynt hörn av läktaren. Efter middagen höll Martinson sitt inledningsanförande, och protokollet berättar:

Till och med på atomfysikens område visade sig Martinson i besittning av ett stort kunnande, ehuru hans slutsatser att materiens atomistiska struktur vore en sekundär företeelse som skulle upphöra vid färd i rymden ej kunde delas av Styrelsen.

Vad menade Martinson med detta? Ja, för medlemmarna i Atom-Noak och alla andra naturvetare är det en självklarhet att naturlagarna är de samma överallt i universum, "men det trodde inte Harry Martinson". Dahlby har berättat:

Han talade om för oss vad vi skulle ta med oss på resan, men han trodde inte på resans möjlighet. Trots att han var så bevandrad i naturvetenskap så sade han att [...] lagarna för atomer de håller bara i solsystemet. Utanför så gäller de inte så att vi kommer ingen vart. Det där fyllde oss med häpnad, men det verkade vara så känslöbetonat för honom så vi vågade inte fråga honom vad han menade.

Trots att Martinson ansåg att all rymdtrafik var omöjlig besvarade han alltså gärna frågan vad de borde ta med sig på färden – nämligen: de stora religionerna, de stora filosofierna och de stora sociala lärobyggnaderna. Han nämnde de österländska filosofierna, men kristendomen var han tveksam till för att, som han sade, "kristendomen har en Gud som mest sysslar med teologi".

Vad gällde den andra frågan om hur det nya samhället skulle organiseras på den främmande planeten, så visade det sig att Martinson redan hade stadsplanen klar: långa, smala, stavformiga samhällen, där alla bor i anslutning till naturen. Nu protesterade anarkist Carlsson mot vad han ansåg vara en återgång till primitiva förhållanden. Sällskapet förflyttade sig därpå från Brunkebergstorg till Ridargatan, där Bertil Stålhans Elektrovärmeinstitut disponerade "en bombsäker

Men ingen Noak fanns.

När kunskapens träd var skattat
till grunden och kärnan i allt
fick livet som omslöt dess gåtor
en smak av förintelsens salt.

Den spred sig till djuren och träden
och frätte på livets träd
och spjälkade grodden i säden
och rubbade instinkternas råd.

Djur slutade plötsligt att beta
och drevs i panisk trans.
De samlade sig för att beta
men ingen Noak fanns.

Till Sällskapet Atom-Moak

Till sällskapet Atom-Moak har jag härmed
att få framföra mitt djupa och varma tack
för den storartade gåvan: ett diplomstipendium.

Di jag emellertid inte kan fatta hur jag
kan ha förtjänat en sådan ära och utmärkel-
se, har jag att i framtiden få återgälda den
strålande gåvan med vad jag för ändamålet
kan åstadkomma med hand och med huvud.

Tills dess sänker jag sällskapet mitt
vördsamma tack.

Spånga den 2 april 1948

Harry Mathisson

Diplomstipendiet: Atomämbetsens tid

Frödingstipendiet: Världens tid

$$p q - q p = i h / 2 \pi$$

eller uttryckt:

Livet smunnar och strålar i tid och rum.

källare för alla eventualiteter". (Det var samma källare i vilken Bertil Stålhane om kvällarna under kriget hade tillverkat radioapparater till den norska motståndsrörelsen.) Här fortsatte diskussionen "dock utan det utbyte Styrelsen hade hoppats på, och man insåg, att den sammankoppling Martinson–anarkisterna som företagits ej var så lämplig". Kvällens höjdpunkt uppnåddes när Martinson läste sina dikter "Uranium", "Inflation" och "Men ingen Noak fanns" för ASEA-ingenjörerna och de två anarkisterna i den bombsäkra källaren. Först vid tretiden på morgonen bröt man upp.

Efter mötet skickade Bertil Stålhane på eget bevåg ett "stipendium" på 1 000:- kronor till Martinson "avsett att stötta vännen Martinson, som ju har även andra svårigheter än dålig hälsa". I sitt tack till föreningen bifogade Martinson de dikter han hade läst på kvällen. Han undertecknade tackbrevet:

Diplomstipendiat i Atomångestens tid
Frödningstipendiat i Vårlokens tid
 $Pq - qP = ih/2\pi$
Eller uttytt:
Livet snurrar och strålar i tid och rum.

Formeln är den som brukar kallas kommuteringsrelationen för operatorerna P och q , och den ligger till grund för Heisenbergs osäkerhetsrelation och intar en framträdande plats i kvantmekaniken. Tolkningen, säger sakkunskapen, får stå för Martinson.

Ett år senare kunde medlemmarna i Atom-Noak glädjas åt att föreningen hade fått "en, låt vara adjungerad, representant i Svenska Akademien". Mötet med Martinson blev höjdpunkten i föreningens verksamhet, och man hänvisade ofta till det under följande decennier. Den lilla föreningen upprätthöll också kontakten med Martinson så länge han levde. Också för Martinson tycks kontakten ha haft sin betydelse, ty när *Aniara* utkom skickade han föreningen ett dedicerat exemplar:

Till Föreningen Atom-Noak
vars medlemmar och bröder
på olika sätt inspirerat mig
och där jag är stolt över att
få vara *medresenär* och *adjunkt*,
tacksam stipendiat och *tillgiven broder*.

* * *

Låtom oss i tid försvara
mänsklighetens lag och lära
med vår vilja att bevara
Jordens dröm och Livets ära.

Harry Martinson

Detta dedicerade exemplar kom att bli något av en ikon för föreningens ledamöter, och det återopades ofta med stolthet. I sitt tackbrev skrev de att det "komme att kröna rymdskeppets med omsorg valda bibliotek".

År 1958 besökte Harry Martinson ASEAs tjänstemannaförening i Västerås, och i Stadshotellets festvåning talade han inför 200 industritjänstemän över ämnet "Framtidens vandrande portar". Gunnar Dahlby berättade:

Noteras bör att talaren avvisade all tanke på verklig rymdflykt, annat än på lek och tur och retur. Avstånden är för stora och människoliv för korta. För övrigt är det bara på jorden det växer morötter.

I supén efteråt deltog bl.a. den framstående tekniske direktören vid ASEA Ragnar Liljeblad. Vid sidan av sin ingenjörsgärning var Liljeblad aktiv i den religiösa och filosofiska debatten och publicerade sig flitigt. Han bidrog t.ex. med artiklar i tidskriften *Religion och kultur*, vilken utgavs 1930–1936 av Sveriges religiösa reformförbund, grundat av Uppsalateologen och kyrkohistorikern Emanuel Linderholm. Liljeblad blev uppmärksammas för sitt försvar av Einsteins relativitetsteori, och i *Teknisk tidskrift* (av alla ställen) hade han 1937–1938 fört en hetsig polemik gentemot Uppsalafilosofen Harald Nordenson. I festskriften till Anders Karitz 75-årsdag 1946 bidrog han med uppsatsen "Fysikaliska och filosofiska synpunkter på relativitetsteorien", och vid åttioårs ålder, två år före sin död, utgav han boken *Klarhet i dunkel: Funderingar över filosofi och fysik*. Därmed inte sagt att Ragnar Liljeblad skulle ha varit förebilden av en blid tekniker med humanistiska intressen: han var också en oblyg rasist och förnekare av Förintelsen.

Då medlemmarna i Atom-Noak vid mötet tio år tidigare, 1948, hade sett en smula skeptiskt på Martinsons vetenskapliga kvalifikationer fann Gunnar Dahlby det angeläget att rapportera att en total omvärdering var nödvändig efter Martinsons framträdande på ASEAs tjänstemannaförening. "Han förbluffade [...] genom ingående och exakta insikter i matematik och fysik. Han har enligt Ragnar [Liljeblad] plöjt igenom det som en del professorer borde ha gjort utan att förmå det, och måste som autodidakt betraktas som ett fenomen."

Det finns, märkligt nog, inga spår i korrespondensen av att Harry Martinson fick Nobelpriset i litteratur hösten samma år. Kanske blev han med tiden för stor för den lilla föreningen? När Martinson dog 1978 skickade de ett postogram till hans hustru Ingrid: "Tack och beundran från vännerna i Atom-Noak."

När Harry Martinson gästade Aseas Tjänstemannaförening i Västerås 1958 hade han förvånat genom att avvisa all tanke på verklig rymdflykt, annat än på lek och tur och retur. Det var en åsikt som föreningens medlemmar också kommit fram till helt oberoende under 1950-talet. I facklitteraturen hämtade de bevis för att människans livslängd i förhållande till universums storlek är för kort för att möjliggöra resor till andra solsystem eftersom det inte är möjligt att färdas inmot ljushastigheten.

Att verklig rymdflykt var omöjlig blev deras åsikt i en tid då världens intresse var riktat mot rymden, den begynnande rymdkapplöpningen och drömmar om en fortsatt erövring och kolonisation av rymden. År 1961 ansökte Atom-Noak hos Överståthållareämbetet att föreningen måtte avföras ur registret "då den inte längre bedriver någon ekonomisk verksamhet". Borta var nu alla de skämtsamma anspråken från föreningens första år om att främja medlemmarnas ekonomiska intressen genom att frambringa konstruktioner för fordon för rymdtrafik.

Gunnar Dahlby skrev en artikel i Vestmanlands Läns Tidning 1978 om sannolikheten av liv i universum och våra möjligheter att ta oss dit. För att komma fram till den närmaste stjärnan Alfa Centauri inom loppet av ett mänskligt liv skulle det, skrev Dahlby, krävas ett rymdskepp med effekten 45 miljarder MW. "Det motsvarar 45 miljoner kärnkraftverk. Vår regering kan inte klara det och ingen annan regering heller." Av detta drog han följande slutsats:

Slutsatsen vi måste dra är betydelsefull. Det är inte bara så att vi aldrig haft besök av "tefat" utan vi inser att människan är unik i den bemärkelsen att vi kommer att förbli alldeles ensamma med vår jord [...]. Vi själva måste lösa alla våra problem. Människans gränser är satta, inte bara av tiden, utan också av de överväldigande avstånden i rymden. Ingen levande kan överskrida dem.

Men detta var alltså en slutsats som de hade kommit till långt tidigare, redan i början av 1950-talet; detta att vi är låsta i kosmos, att människans tillvaro är här och nu på jorden. En flykt till en annan planet i en rymdraket är en omöjlighet, och därför gäller det att göra det bästa av den jord som är vår. Detta förklarar alla de olika ämnen de diskuterade sinsemellan med så stor iver under drygt fyrtio år.

Föreningen Atom-Noaks intressen spände nämligen över ett vitt fält. De diskuterade brevlades och vid sina möten såväl vad de själva skrivit som tidningsartiklar, recensioner och nyutkommen litteratur. Ett huvudintresse var internationell politik, ett annat var den svenska skolan. Stort intresse ägnades också svensk ekonomisk politik: räntehöjningar, avskrivningar och guldmynntfoten var frågor som stod på tapeten.

Ett annat huvudintresse var religionsfrågor, eller snarare teologi och den svenska kyrkans reformering. Vid en sammankomst i Västerås 1949 var t.ex. huvudärendet "religions- och kyrkoproblemet", och de diskuterade en nyutkommen bok av Morten Grindal, *Kyrkans helvete och diktaturens: Tankar om fredens fiender*. År 1959 skickade Gunnar Dahlby ett PM till de övriga om teodiceproblemet och skrev att "Vårt program måste, i motsats till Hedenius och Tingstens, vara positivt; att arbeta för kristendomen". Rydbeck berättade 1968 hur han strävade på med Anders Nygrens bok *Eros och agape* om motsättningen mellan det förkristna kärleksbegreppet Eros och det kristna kärleksbegreppet Agape. "Boken är för en ingenjör och naturvetare mycket tålamodsprövande att läsa [...] men själva

kärnan i boken är ytterligt intressant och jag har sedan länge filat på en uppsats där jag just sammanställer de båda kärleksbegreppen med den darwinistiska synen." År 1969 delgav han de övriga sina funderingar om Kristusgestalten som Gud och som historisk person sedan han läst Ludvig Jönssons bok *Livsmål*, och året därpå 1970 förde han en brevpolemik 1970 med Uppsalateologen Harald Riesenfeld om innebörden av Mk 4:10–12.

De rörde sig således helt obehindrat mellan högt och lågt; en diskussionskväll kunde börja med teodicéproblemet för att sedan "liksom så många gånger förut" glida in på industriell organisation och speciellt ASEAs uppbyggnad. Spännvidden kan förefalla lätt absurd, men den var helt konsekvent i enlighet med deras grundsyn på tillvaron. Nämligen: Eftersom vi *de facto* inte kan lämna vår planet gäller det att göra det framtida jordelivet så bra som möjligt. I första hand måste ett globalt kärnvapenkrig undvikas genom internationell avspänning så att inte också vi blir en ny stjärna på kvällshimlen. För en gynnsam ekonomisk utveckling måste ett obundet näringsliv få verka i ett klimat som gynnar innovationer och fri företagsamhet. Ett stabilt framtida samhälle bygger på att nya generationer genom skolans undervisning förmedlas ett traditionellt normsystem inom ramen för kristendomen, och att det finns en kyrka som kan utgöra en andlig och moralisk bas för framtidens människor. I det perspektivet var det naturligt att röra sig fritt mellan Himmel och Västerås.

Atom-Noaks intressen må ha spänt över ett vitt fält, men det är också intressant att notera vad man *inte* diskuterade. Vad som framförallt frapperar är bristen på intresse för det förgångna; det är ständigt nuet och framtiden som står i centrum. Anmärkningsvärt är också oviljan att reflektera över den egna yrkesrollen eller för mer generella synpunkter på tekniken och vetenskapens roll i samhället.

Det framväxande intresset under 1970-talet för vad som då brukade kallas "teknik och samhälle" tog sig bl.a. uttryck i Vitterhetsakademiens stora konferens "Människan och tekniksamhället" 1977 i Gamla Riksdagshuset med drygt 250 deltagare, och med tiden fick det sådana institutionella uttryck som t.ex. tillkomsten av Tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet 1980. Det var dock inte ett intresse som väckte entusiasm hos ledamöterna i Föreningen Atom-Noak. Ett särskilt gott öga hade man till Gunnar Adler-Karlsson, Emin Tengström och Lars Ingelstam.

Medlemmarna i Atom-Noak var stolta över sin roll i tillkomsten av *Aniara*. När Ingvar Holms stora Martinsonstudie utkom 1960 skickade Bertil Stålhane kopior till de övriga och skrev:

Med det djuplodande allvar, som kännetecknar litteraturdocenter i sådana ärenden, har författaren i personregistret sid. 357–359 infört såväl Oskar Hellmuth, Gunnar Dahlby, August Uno Lamm, Sven Christian Pyk, Gösta Rydbeck och Johan Bertil Stålhane. Så har föreningens delaktighet i det internationellt beryktade Aniara-verket blivit oemotsägligt belagd. Hej och hälsning!

Femton år senare, 1975, höll föreningen plenarmöte hemma hos Gösta Rydbeck. Kvällen fördes under samtal och med Saint-Emilion, Médoc jämte bröd och ost. Man konstaterade att detta var den adertonde sammankomsten, trettio år efter den första. De kvarvarande fyra ledamöterna var nu alla i 70-årsåldern.

”Vidare påpekade Bertil att FAN för andra gången gått in i världslitteraturen och -historien i.o.m. Gunnar Tideströms *Ombord på Aniara* (Aldusserien 440). Bertil påminde om första gången, nämligen Ingvar Holms *Harry Martinson Myter Målningar Motiv*, i vilken Atom Noak och dess styrelse nämndes och betydelsen av vår insats klargjordes. Till yttermera visso hade Tideströms bok recense-rats i *Vecko-Journalen* 1975 nr 25 och även där framhålls ”naturvetare och ingenjörer i Atom Noak u.p.a.” [...] Därefter diskuterades hur Martinson själv kunde uppfatta det intensiva och detaljerade genomlysandet och tolkandet av hans verk där varje stavelse förutsätts gömma avgrunder av djupsinne.

Dock inte helt nöjda med dessa omnämningen gjorde de vad de kunde för att bevara sin historia. Uno Lamm skrev om Atom-Noak i sista kapitlet i sin bok, *Livsmiljö i förändring* 1980, men den utgavs på Timbro och fick begränsad spridning. År 1985 skrev Gunnar Dahlby en artikel om föreningen i *Västmanlands Läns Tidning*.

Vid ett möte på restaurang ”Glada Laxen” 1986 skålade Bertil Stålhane och Gunnar Dahlby för den frånvarande Uno Lamm i Ramlösa och lättöl och konstaterade att de bådas sammantagna ålder var 165 år. Nu började de verkligen oroa sig. Gunnar Dahlby framhöll att föreningens handlingar ”icke finge skingras för himlens vindar den dag vi inte längre förmådde bevaka dem”. Kanske borde de samla ihop sina handlingar och överlämna dem till Riksarkivet? I så fall måste de först undersöka hur en sammanställning av ett sådant arkiv skulle gå till, men var inte Riksarkivet för pretentiöst? Efter ett år av diskussioner kom de fram till att Gunnar Dahlbys arkiv vid hans frånfälle borde överlämnas till Västerås stadsarkiv och Uno Lamms arkiv till Riksarkivet. Inget av detta skedde dock. Delar av Bertil Stålhans arkiv finns dock bevarade på Kungl. bibliotekets handskriftsavdelning, och just de delar som omfattar Föreningen Atom-Noak.

Ledamöterna i Föreningen Atom-Noak u.p.a. gjorde således vad de kunde för att deras verksamhet – och i synnerhet dess betydelse för Martinson och tillkomsten av *Aniara* – skulle bevaras till eftervärlden. För dem som aldrig tidigare intresserat sig för det förgångna, utan bara för nuet och framtiden, blev till sist det förgångna viktigt. Det som en gång varit deras nu ville de rädda till framtiden när det förgångna hann ifatt dem. Det är trivialt att säga att bilden av det förgångna också formas av de krafter i nuet som bevarar dess vittnesbörd, men hade ledamöterna i Atom-Noak tillhört en mer humanistisk-litterär kultur hade de kanske lyckats bättre. Att spåren av deras verksamhet och kontakterna med Martinson bevarats till eftervärlden är något av en slump, och man kan fråga sig hur många

andra ingenjörers och naturvetares arkiv som har förlorats bara därför att de ej har tagits tillvara? Kanske blir bilden av det förgångna därmed skev? För eftervärlden riskerar ingenjörer och naturvetare att framstå som mer enkelspåriga och icke-reflekterande än de i själva verket var.

Att i alla fall den svenska ingenjörskåren under efterkrigstiden inte var en homogen monolit, omvittnas av tankelivet hos dessa pyreneiska herdar i Atomångestens tid. Särskilt såsom deras diskussioner kom att utvecklas sedan de insett att en rymdflykt från jorden med en Noaks ark var en omöjlighet, annat än på lek och tur och retur. Då återstod bara att vårda den enda värld vi har. För övrigt är det bara på jorden det växer morötter.

Inträdesföredrag den 3 december 2002

Not

Artikeln bygger i första hand på en genomgång av Uno Lamms arkiv. Detta utgöres av fem välfyllda ASEA-pärmar med ryggetiketten "FÖRENINGEN ATOMNOAK", numrerade I-V. Det omfattar totalt ca 3 000 sidor med brev, karbonkopior, aerogram, telegram, protokoll, PM och tidningsurklipp från perioden 1945–1989. Detta arkiv befinner sig för närvarande i författarens förvar, men kommer att överlämnas till Kungl. Vetenskapsakademien. Ett nästan identiskt material utgöres av Bertil Stålhans arkiv vilket förvaras på Kungl. biblioteket.